

Srečko Kosovel, Vladimir Martelanc in tržaška veja Mednarodnega proletkulta 1922–1923

DOI: 10.4312/SSJLK.61.95-109

Ravel Kodrič, Trst, Koper, Luksemburg; kodrira@gmail.com

Proletkult – gibanje za neposredno kulturno dejavnost in umetniško ustvarjanje proletariata, ki se je v Rusiji po revoluciji navdihovalo pri nauku Aleksandra A. Bogdanova – je na sprva zasedeno in nato Italiji priključeno Primorsko odjeknil iz nemških in italijanskih delavskih občil. Organizacijsko se je cepil na starejše prosvetno izročilo tržaškega Ljudskega odra in njegovih podružnic od Posočja do zaledja Kvarnerskega zaliva. Pomemben pobudnik in pospeševalec je bil iz delavskega Torina Antonio Gramsci z listom *L'Ordine Nuovo*. V državno vodstvo proletkulta je iz Primorske pritegnil Ivana Regenta. Na Tržaškem so v tedniku *Delo*, v *Učiteljskem listu* in *Komunističnem koledarju za navadno leto 1922* svoja peresa v isto smer zastavili Dragotin Gustinčič, Jože Pertot in Alojzij Hreščak. Za njegov razmah sta se posebej zavzela mladeniča in ožja prijatelja Vladimir Martelanc kot kulturni urednik pri *Delu* in Srečko Kosovel v krogu *Mladine*.

proletkult, Vladimir Martelanc, Srečko Kosovel, Aleksandr A. Bogdanov, Antonio Gramsci

Proletkult, a movement promoting direct cultural activity and artistic creation of the proletariat and inspired by Alexander A. Bogdanov's teachings in post-revolutionary Russia, was introduced to the Slovene Littoral region – initially occupied and later annexed by Italy – from German and Italian workers' publications. Organizationally, it grafted onto the older educational tradition of the Trieste-based organization *Ljudski oder* (People's Stage) and its branches from the Soča Valley to the hinterland of the Kvarner Gulf. One of its important initiators and promoters was Antonio Gramsci from the Turin workers' movement with the newspaper *L'Ordine Nuovo* (The New Order). He recruited Ivan Regent from the Littoral into the national leadership of Proletkult. In the Trieste area, Dragotin Gustinčič, Jože Pertot, and Alojzij Hreščak wrote along the same lines in the weekly *Delo* (Labor), *Učiteljski list* (Teachers' Journal), and the volume *Komunistični koledar za navadno leto 1922* (Communist Calendar for the Ordinary Year of 1922). Two young men and close friends, Vladimir Martelanc as the cultural editor at *Delo* and Srečko Kosovel within the circle of contributors to the magazine *Mladina* (Youth), were particularly instrumental in the movement's development.

proletkult, Vladimir Martelanc, Srečko Kosovel, Alexander A. Bogdanov, Antonio Gramsci

Tri mesece pred smrtjo je Srečko Kosovel v torek, 23. februarja 1926, med predavanjem delavstvu v Zagorju o Umetnosti in proletarcu dejal:

Urška Perenič (ur.): *Trst v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*.

Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani, 2025

(zbirka Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 61)

ISSN 2386-0561, e-ISSN 2386-057X

ISBN 978-961-297-602-6, 978-961-297-603-3 (PDF)



V slovenskem tržaškem proletarskem listu *Delo* sem večkrat z veseljem čital pesmi starejših in mlajših delavcev in kmetov. Mnogokrat so bile te pesmi tako elementarno preproste, da so učinkovale z veliko sugestivno silo. In glej! V Delavsko-kmetskem listu od 11. februarja zagledam pesem, ki jo je spisal starejši brezposelni delavec I. Osterman iz Ljubljane. Imenuje se *Beda in objeda*. Že samo stremljenje je vredno, da si ga zapomnimo. Ta pesem ni umetnina, a nam služi v dokaz, da je v proletariatu veliko volje do dela na polju duševne kulture. (Kosovel 1977: 28)

Netilec in krmar tega stremljenja pri »slovenskem tržaškem proletarskem listu« *Delo* je med plimovanjem fašističnega nasilja bil Vladimir Martelanc, ki je bil prijatelj Srečka Kosovela (Martelanc 2023: 5–46). Leto mlajši fant iz tržaškega predmestja Sv. Ivana – Kosovel mu je ljubkovalno pravil Vladi – se je mlademu pesniku, tedaj pobudniku in uredniku dijaškega literarnega lista *Lepa Vida*, prikupil tudi s tem, da je botroval njegovemu zbližanju s tolminsko učiteljišnico ter obetajočo pesnico in pisateljico Miriam (kot je Srečko Kosovel v svojih pismih nagovarjal Fanico Obid) (Martelanc 2007: 177). Takole se ga je Srečko Kosovel v pismu Miriam hvaležno spomnil 11. julija 1923:

Danes sem dobil od prijatelja pismo, kjer me je spominjal Lepe Vide in tistih lepih časov. Spomnil sem se na Vas, ko mi je ravno on prinesel Vašo pesem in črtico in je postala kavarna, dasi umazan tempelj verižnikov, topel, svetel dom daljnih duš, ki se mogoče srečujejo samo v svojem hrepenenju na poteh, kjer je od ljudi strto cvetje. Danes in že davno, vidite, sem stopil na to cesto jaz in on, danes ali jutri stopite Vi in mi vsi še v globlje trnje. Kadar se pa spomnim tistih dni, se mi zdi, da so ostali kakor svetel oblak nad jesensko zemljo. Kdo sem bil jaz in on in Vi in še drugi? Tako bi se skoro danes človek vprašal. Dokler je bila nad nami streha hrepenenja, smo bili eno, danes smo potniki, vsak v svojo smer. (Kosovel 1977: 378–379)

Kosovelovo predavanje delavcem v Zagorju izzveni kot zgoščena in domačemu poslušalstvu prilagojena parafraza razprave Aleksandra Aleksandroviča Bogdanova (1873–1928), utemeljitelja zamisli in programa proletkulta, z naslovom *Kaj je proletarsko pesništvo* (Bogdanov 1985: 27–39).

Leta 1985 je *Časopis za kritiko znanosti* dvojno številko 83–84 posvetil prav pojavi proletkulta, ki je na valu Oktobrske revolucije segel tudi v zahodno Evropo. Čeprav je Lev Kreft



Slika 1: Foto portret Vladimirja Martelanca (1905–1944) iz indeksa Univerze na Dunaju (vir: Martelančeva zapuščina v lasti družine Trobec-Martelanc)

(1985: 26) v izčrpni uvodni študiji ugotovil, da so »zlasti ideje Bogdanova o proletarskem pesništvu [...] delovale po vsem svetu, tudi pri nas«, ni v zajetnem zvezku zaslediti ustrezne ponazoritve te trditve. Toda že Antonu Ocvirku (1977: 1161), uredniku Kosovelovih *Zbranih del*, ni ušla pesnikova seznanjenost s teorijo proletkulta, ker jo je sam Srečko Kosovel izpričal v pismu uredniku tržaškega *Novega rodu* Josipu Ribičiču 9. novembra 1922: »Sedaj pa čitam Bogdanova: 'Proletariat und Kunst', temeljito in globoko razlago proletarske umetnosti, globljo in vrednejšo kot pa Gustinčičevo.« (Kosovel 1977: 460)

Iz te pripombe veje trenutna zamera do vehementnega obračuna Dragotina Gustinčiča (1882–1974) s Stanotom Kosovelom,¹ ki ga je v že omenjenem, nedatiranem pismu Srečku Kosovelu z začetka marca 1922 napovedal prijatelj Vladimir Martelanc.

Jaz pridno delam in sodelujem pri Učiteljskem listu s svojimi razpravami (Zenitizem, Walt Whitman, Rabindranath Tagore) [Martelanc 2023: 51, 130, 143] ter v Delu s članki, ocenami itd. Upam, da tudi Ti ne spiš. Pred 2 tednoma sem bil v Sežani pri Pahorju,² kjer sem dobil tudi Stanota. Tvoj brat bo imel sedaj krasne afere! Boš videl! (Martelanc 2007: 177)

Gustinčič se je krepko lotil Stanota Kosovela v že omenjenem slovenskem glasilu Komunistične stranke Italije (Kodrič 2011: 92–102). Polemiko z omladnostjo njegovega urednikovanja *Novega rodu* je na prelomu 1921/22 stopnjeval in ji dal marca duška v odmevnem trojnem podlistku z naslovom Duševna kriza slovenskih mladih intelektualcev (Gustinčič 1922a). Sam Srečko Kosovel je zamero zaradi napada na brata kmalu pogoltnil: tri leta pozneje je Gustinčičevemu obračunu še sam pritegnil, ko se je bratu, v pismu z dne 19. septembra 1925, osorno oddolžil za metanje polen pod noge pri nesojeni objavi pesniškega knjižnega prvenca *Zlati čoln*:

Da si ti žurnalist žalibog tudi že po duhu, ne samo po telesu, že vem od nekdaj [...] Ne morem Ti reči, da si omejen, pač pa, da si dogmatik prave Mahničevske vrste, če ne hujši. (Kosovel 1977: 479)

Ker je Srečko Kosovel v pismu Ribičiču priznavajoče tehtal Bogdanova v primerjavi z Gustinčičem, smemo sklepati, da ga je k branju ruskega teoretika spodbudil prav njegov prispevek v *Delu*. Ko se je Gustinčič v jeku svojega polemičnega zanosa v *Delu* 12. januarja 1922 v članku z naslovom Učiteljski list obregnil ob učitelja Cirila Drekonjo (Gustinčič 1922b: 4), je njemu in šolniškim vrstnikom nanizal vire, v katerih naj bi se svojega poklica ozaveščen pedagog vendarle moral razgledati po sodobnih smereh v lastni stroki:

Od gosp. Drekonja ne zahtevamo niti, da je komunist, niti da pozna dela kakor: Bogdanov: Proletarskaja kultura; Buharin: Abecednik komunizma; Das Kulturwerk Sowjet-Russlands, (Dunaj 1920); Ransome: Six semaines en Russie en 1919; Russische Korrespondenz i. dr.; toda

1 Stano Kosovel (1895–1976), pesnik, urednik pri *Jutru*, starejši brat Srečka Kosovela.

2 Pri uredniku *Učiteljskega lista* in pisatelju Jožetu Pahorju (1888–1964).

gosp[od] Drekonja bi moral poznati vsaj čisto buržuazna dela o sov[j]jetskih šolah, kakor n. pr.: Santino Caramella: *Le scuole di Lenin* (publ. Scuola e Vita, diretta da G. Lombardo-Radice), pa bi z nekoliko drugačnimi perspektivami pisal o delovnih šolah in šolskih občinah.

Srečko Kosovel je – sodeč po zapisu v omenjenem pismu Ribičiču – segel po Bogdanovu v nemščini. A sam izraz *proletkult* je po vsej verjetnosti zasledil že v *Delu* konec 1921 ob prvih napovedih izida *Komunističnega koledarja za navadno leto 1922*, tržaške bere uredniškega napora Dragotina Gustinčiča ter prispevkov njegovih sodelavcev: po krivem pozabljenega Kontovelca Jožeta Pertota (1896–1924) in uglednega sežanskega učitelja Alojzija Hreščaka (1886–1979).

Uredništvo *Učiteljskega lista* je k recenziji *Komunističnega koledarja* izpod peresa skladatelja Karla Pahorja pripisalo še svojo laskavo oceno:

Kom[unistični]. koledar za 1. 1922 je po svoji vsebini izredna knjiga. Po vrednosti jo lahko postavimo v vrsto z onimi redkimi deli, ki so tudi slovenskemu samouku odkrila neznani svet družboslovja: Krekov »Socializem«, Ušeničnikova »Sociologija« in tudi Mahničeva »Več luči«. Inž. Gustinčič, ki je knjigo uredil, je tudi v našem ozemlju dokazal svojo silo kot kulturni delavec, obenem pa sijajno pobil otročje neslanosti in zlobo dr. Egidija v koledarju »Goriške matice« za 1. 1922.

Hreščakov prispevek v *Komunističnem koledarju* pa je recenzent Karol Pahor (1922: 48) takole označil in povzel:

Drugi del »Proletkult« govori samo o šoli v komunistični družbi in bo zato najbrže naše učiteljstvo ta del najbolj zanimal. Prvi članek »Šola in vzgoja v Sovetski Rusiji« piše naš znani tovariš Alojzij Hreščak. V kratkem uvodu nam filozofsko utemeljuje čas, ko postane revolucija neizogibna. Potem se uglobi v šolsko vprašanje našega časa in ugotovi, da je šolska vzgoja odvisna od njenega okrožja, to je od gospodarske uredbe, in pride do zaključka, da je nemogoče govoriti danes o boljšem vzgojnem delu v šoli, ako se istočasno z boljšo vzgojo ne začnejo korenito izpreminjati vse gospodarske in politične razmere naših dni. Tako pride tov. Hreščak do izpremembe vzgoje in izobrazbe, ki so jo izpeljali ruski delavci in kmetje istočasno z izpremembami vseh družabnih ustanov. Opravičuje rusko vlado, ki daje momentalno tudi šoli razredno-bojni značaj. V nadaljnjem nam pa podaja pregled nove ruske šole (»Enotna delovna šola«). Kdor izmed naših tovarišev ni imel še prilike proučevati reforme ruske šole, mu ta kratak pregled ne bo kar nič škodil. Obširneje razpravlja v tem vprašanju odstavek iz Buharinovega »Komunističnega abecednika« – »Šola in komunizem«.

Proletkulta kot ruskega in mednarodnega gibanja, ki naj bi industrijsko delavstvo in njemu privrženo kmetstvo opremil z ustreznim znanjem za neposredno, pristno umetniško ustvarjanje iz lastne delovne in življenjske izkušnje, se oba prispevka le posredno dotikata. A prav ta širša, za primorski in slovenski prostor nova raba ruske okrajšave za pojem

prolet[arska] kult[ura] priča o tem, da je tedaj pognal korenine ne le v izobraženskih, temveč že kar v širših primorskih delavsko-kmečkih plasteh. Zato velja Kosovelov poziv delavcem, zbranim v Zagorju, jemati resno: »Že samo stremljenje je vredno, da si ga zapomnimo.«

Iz odmevov v *Učiteljskem listu*, glasilu Zveze slovanskih učiteljskih društev v Trstu, stanovskega društva 700 in več slovenskih in hrvaških primorskih učiteljev in učiteljic v Italiji, veje samozavest, ki je v njihovih vrstah navdajala ožji, a vpliven krog komunistično usmerjenih osebnosti v njenem vodstvu. Zato ne preseneča, da je uredništvo lista že zgodaj zaznalo razgledanost in podkovanost sorodno usmerjenih posameznikov iz dijaških vrst – začenši z Vladimirjem Martelancem in Srečkom Kosovelom – ter jima v reviji radodarno odmerilo prostor. List – izhajal je trikrat v mesecu – sta v tistem času urejala v Sežani učitelj in pisatelj Jože Pahor (1888–1964) ter učitelj in združni voditelj v Idriji Alojzij Hreščak (1886–1979), že pred vojno dejavna v Jugoslovanski socialnodemokratski stranki na Tržaškem in pri strankinem Ljudskem odru.

Po vojni je stranka leta 1920 na valu proletarskega internacionalizma in obetov, da bo ruska revolucija brez odlašanja pljusnila v industrijsko razvitejšo zahodno Evropo, pristopila k Italijanski socialistični stranki. Ko se je naslednjega leta v Livornu od nje odcepilo levo krilo in ustanovilo Komunistično stranko Italije kot sekcijo Komunistične internacionale, so se ji slovenski in italijanski člani na Primorskem množično pridružili. Za njeno politiko in za Kominterno sta poleg Henrika Tume, Ivana Regenta in Jožeta Pertota svoji peresi zastavila tudi učitelja Pahor in Hreščak.

Z veliko mero zanesljivosti jima smemo pripisati zaslugo, da je *Učiteljski list* v 2. številki 3. letnika (10. januarja 1922) sprejel prodoren esejistični prvenec komaj 16-letnega dijaka Vladimirja Martelanca. Najbrž se je iz obzira do večine kolegov in kolegic, katerih pero mladeničevemu ni bilo kos, podpis pod sestavkom skril na tedaj le malokomu prepoznavno kratico »Vl. M.«

Esaj odstopa od običajne, strokovnemu glasilu lastne sindikalne, pedagoške in dnevopolitične tematike. Avtor se je pod naslovom Zenitizem lotil literarnega, likovnega in širšega avantgardnega gibanja okrog mednarodno odmevne zagrebške revije *Zenit*. V *Komunističnem koledarju za navadno leto 1922* jo je v razpravi Pota mladine mladim komunistom priporočil v branje urednik *Dela* ter Martelančev mentor Jože Pertot. O teoret-



Slika 2: Jože Pertot (1896–1924), doma s Kontovela, bорец za slovensko severno mejo, med začetniki komunističnega gibanja na Slovenskem, urednik tržaškega *Dela* in mentor Vladimirja Martelanca pri njegovih prvih publicističnih korakih (vir: Martelančeva zapuščina v lasti družine Trobec-Martelanc)

skem rešetu, skozi katero je mladi avtor presejal gibanje in ves prvi letnik revije *Zenit*, priča-
jo viri, ki jih je upošteval in navedel na koncu sestavka (Martelanc 2023: 60):

Ljubomir Micič, Ivan Goll, Boško Tokin: »Manifest Zenitizma« (1921), Miran Jarc: »O novejši
srbohrvatski liriki« (*Lj. Zvon* 1921–1.), Klara Zetkin: »Kunst und Proletariat«, Anatolij Vasiljevič
Lunačarski: »Kulturaufgaben des Proletariats«.

Za vpogled v Martelančeve nazore je poleg nemške marksistke in feministke Klare
Zetkin (1857–1933) zanimiv ruski marksistični teoretik, tedaj ljudski komisar za šolstvo in
prosveto v mladi sovjetski vladi Anatolij Lunačarski (1875–1933). Ob Bogdanovu ter držav-
niku in diplomatu Platonu Mihajloviču Keržencevu (1881–1940) je bil tudi sam vnet privr-
ženec proletkulta. Gibanje je iz Moskve že takoj po oktobrski revoluciji pljusnilo čez meje
sovjetske Rusije ter po ovinku skozi Gramscijev Torino tudi med primorske Slovence.

Po nezaslišanem vojnem razdejanju, pri katerem ni bila brez krivde niti sodobna tehni-
ka, ki so jo Marinettijevi privrženci malikovali, je bil Martelancu »vsako duševnost zanikajoči
futurizem« leta 1922 videti že v zatonu. Vzpon se je po njegovem prepričanju obetal
»v duševnost se poglobljajočemu« ekspresionizmu tja do »najekstremnejšega in najabstrakt-
nejšega dadaizma«. Pisec je bil do podrobnosti seznanjen z razvojem avantgardne umet-
nosti v Evropi in zlasti v Jugoslaviji, spremljal je udarne večere novomeške pomladi z nastopi
Podbevška in »genialnega« tržaškega glasbenika Marija Kogoja.

Prepišna kulturna razgibanost mesta v zalivu

Martelančevi razgledanosti so botrovali odmevi že predvojne izpostavljenosti Trsta
tokovom, ki so jih oplajale kulturne in umetniške sape, ki so skozenj vele z Dunaja, iz Zagre-
ba in Beograda ter iz sosednje Italije. Slovenci so jih v mrzlično razgibanem pristaniškem
mestu veselo lovili v svoja trojezična jadra. Po letu 1920 se jim je pridružil še veter z burne-
ga Vzhoda v obliki živahne pomorske povezave s sovjetsko črnomorsko obalo.

Pri dunajskih sapah pa ne gre prezreti prodora psihoanalize v Italijo s Freudovim trža-
škim učencem Edoardom Weissom ter oplajanja novih smeri v književnosti in filozofiji na
Primorskem: tako pri Italijanih, zlasti tistih iz judovskega okolja (pri Umbertu Sabi, Italu
Svevu, Guidu Vogheri, Carlu Michaelstaedterju), kakor pri Slovencih (pri Vladimirju Bartolu,
Klementu Jugu). Ne nazadnje se je prav v Trstu spočel epohalni obrat v angleški prozi z
zametkom Joycevega *Uliksesa*.

Po zmagi antante so se jim iz Pariza prek Beograda in Ljubljane pridružile še francoske
sape: mamljive državne štipendije so tako k bregovom Sene zvabile tudi Kosovelovega
prijatelja Petra Martinca in poleg samega Martelanca tudi njegovega prijatelja in somešča-
na Vladimirja Bartola.

O proletkultu na Primorskem

Povedali smo, da je proletkult neločljivo povezan z imenom Aleksandra Bogdanova. Še kot socialdemokrat se je v političnem pregnanstvu spoprijateljil z Anatolijem Lunačarskim in mu postal še svak. Leta 1904 se je v švicarskem izgnanstvu seznanil z Leninom, a je med njima prišlo do razhajanj. Pred prvo svetovno vojno je Bogdanov na čelu skupine Vperjod (Naprej) vodil boljševiško partijsko šolo v zdomstvu na otoku Capri. Tam jo je na svojem posestvu podpiral in gostil tedaj že slavni ruski pisatelj Maksim Gorki, tudi sam naklonjen proletkultu.

Leta 1917 je bil Bogdanov v Moskvi med pobudniki pretvorbe gibanja proletkulta v pravicatno ustanovo. Prizadevala si je omogočiti sodobnim industrijskim delavkam in delavcem umetniško snovanje na književnem, likovnem, glasbenem, gledališkem in filmskem polju z zajemanjem iz razmer, izkušenj in refleksije njihovega osrednjega položaja v gospodarski podstati razvijajoče se industrijske družbe. Svoje predstave je Bogdanov ponazoril tudi v dveh utopičnih romanih: *Rdeča zvezda* (1908; z njo je mišljen obljudeni planet Mars, ki naj bi s svojo umno zasnovano družbeno ureditvijo daleč prekašal zemeljsko) in *Inženir Menni* (1912). Antonio Gramsci se je med svojim prvim bivanjem v Moskvi v dveletju 1922/23 nad romanom *Rdeča zvezda* navdušil do te mere, da sta ga z zaročenko Julijo (Julko) Schucht začela prevajati v italijanščino. Slovenskega prevoda roman še ni doživel.

V *Učiteljskem listu* je 10. januarja 1923 nekdo, ki se je podpisal(a) »P.« (Jože Pahor? Hočevarjeva Pavla?), bralstvo v nadaljevanju članka, ki se je z naslovom »Kulturno delo Sovetske Rusije« začel že v prejšnji novoletni številki, o *Proletkultu* takole poučil(a):

Proletkult je samo del celotnega izobraževalnega aparata v Rusiji. V Moskvi se nahaja centrala *proletkulta*, ki razpada [beri: se deli, op. R. K.] v umetniško delavnico in proletarsko univerzo. V neki zapuščeni palači se nahajajo posebne sekcije, imenovane študijske skupine: študija upodablajoče umetnosti, glasbena, dramatična in literarna študija. Gojenci, imenovani študisti, so izključno delavci, ki kažejo na teh poljih posebno nadarjenost. Eno leto študirajo na stroške organizacije. Po preteku tega časa se vrnejo zopet v svoje delavnice. Proletarska univerza obsega »Akademijo socialnih znanosti«. Gojenci so delavci, delegirani iz organizacij vse Rusije. Študij obsega tri stopnje: 1.) predpripravljalno stopnjo; 2.) splošno izobraževalno; 3.) specializirano. Ko dokončajo univerzo, se vrnejo v svoje okraje in tam delujejo dalje. V vseh mestih in še celo na vaseh se ustanavljajo sekcije *proletkulta*, ki delujejo po načinu moskovske centrale.

Vodilne ideje *proletkulta* pa v nadaljevanju navaja takole:

Dosedanja literatura, umetnost, znanost in vsa do sedaj ustvarjena kulturna dela nosijo pečat vladajočega kapitalističnega razreda. Proletariat je sicer ustvarjal vsa kulturna dela in ko jih je dokončal, je prišel buržuj, si jih osvojil in jih užival. Dvigniti proletariat nad to nizko stopnjo, dati mu v kulturi produktivno in ustvarjajočo vlogo, to je vodilna ideja *proletkulta*. Šele tedaj, ko bodo delavci inženirji in tehniki [...] ustvarjali v literaturi in umetnosti, šele ko bodo iz

lastnega življenja ustvarjali – šele tedaj si bodo osvojili razen politične in gospodarske nadvlade tudi duševno.

Italijanska sekcija Mednarodnega proletkulta

Ob robu drugega kongresa Komunistične Internacionale (v Moskvi julija 1920) je ljudski komisar za prosveto Anatolij Lunačarskij predlagal delegatom iz tujine ustanovitev Mednarodnega proletkulta.

Industrijsko vlemesto Torino, ob Milanu nesporna prestolnica italijanskega delavskega gibanja, je po zaslugi njegovega levega krila tenko prisluškovalo svetovnemu dogajanju tudi na kulturnem polju. Ob predvojnem glasilu *Avanti!* je družba mladih delavcev in intelektualcev, ki jo je okrog sebe zbral Antonio Gramsci, začela izdajati list *L'Ordine Nuovo – tedenski pregled socialistične kulture*. Že 12. junija 1920 je list objavil obširen članek o *Ruskem proletkultu*. Anonimni avtor se je podpisal kot Ruski tovariš.

V Trstu osredotočeno delavsko gibanje na Primorskem ni zaostajalo za torinskim in milanskim. Premoglo je dve bratski glasili: predvojni italijanski dnevnik *Il Lavoratore*, od februarja 1920 pa tudi slovenski in deloma hrvaški tednik *Delo*. Oba lista sta imela upravo in uredništvi pod isto streho in bila sta deležna izmenjav z delavsko periodiko v razponu od Rima in Torina, vse do Dunaja in Berlina. Po Mussolinijevem prevzemu oblasti je *Lavoratore* 1922/23 moral nekaj časa zasilno prevzeti vlogo osrednjega glasila stranke.

Že tretjega decembra 1920 je bilo mogoče v *Delu* zaslediti v razdelku Iz sovjetske Rusije tudi vest Za proletarske pesnike. Glasi se: »Urad za proletarsko kulturo je otvoril v Moskvi literarno šolo, katera ima namen, da nudi mladim proletarskim pesnikom vsestransko umetniško predizobrazbo na polju proletarske kulture.«

Da je tržaška os s torinsko izdajo socialističnega dnevnika *Avanti* in z Gramscijevim *L'Ordine Nuovo* živo utripala, pričajo tudi vezi, ki jih je Gramsci osebno tkal s francoskim komunističnim pisateljem Henrijem Barbusom. Njegovemu protivojnemu romanu *Ogenj* (Le Feu) je odvetnik in marksistični teoretik Henrik Tuma posvetil na straneh *Dela* poznavalsko obravnavo. List pa je v decembrskih številkah 1920 v okvirčku ob časopisnem naslovu oznanjal Barbusovo geslo: »Ljudstvo bi vse zmoglo, ako bi hotelo, in bi hotelo, ako bi vedelo.«

Leta 1919 je Barbusse v Parizu osnoval skupino Clarté in z njo začel izdajati sprva istimenska list (1919–1921) ter nato revijo (1921–1928). In Srečko Kosovel ga je prav v predavanju v Zagorju, ki smo od njega odrinili, med drugimi omenil:

Mnogo intelektualcev, znanih umetnikov in znanstvenikov, se je pridružilo proletarskemu gibanju, verujoč v resnost in upravičenost, dà, celo dolžnost borbe za Pravico. Rabindranat Tagore, Henri Barbusse, Romain Rolland, Selma Lagerlöf, Ernst Toller, vsi so napovedali neizprosni boj krivici in nasiljem.

Sam Vladimir Martelanc pa je 1. julija 1926 v *Delu* v nekrologu ob prijateljevi smrti med drugim zapisal:

Ako torej govorimo o poslednjem razvoju Srečka Kosovela in o *Mladini* kot prvem pojavu nove orientacije mlajše slovenske inteligence, mislimo to v skladu z vlogo, ki jo ta kot del malomeščanstva more danes igrati, tj. približanje revolucionarni borbi delavskega razreda, podpiranje te borbe, ki ima v Komunistični stranki svoj vodilni center. Todobne pokrete levo orientirane inteligence imamo danes pri različnih narodih: npr. Pri Francozih Clarté z Barbussom na čelu; [...] pri Italijanih smo imeli *La Rivoluzione liberale* s pred kratkim umrlim Pierom Gobettijem na čelu; pri Hrvatih *Plamen* in *Književno republiko* s Cesarcem in Krležo na čelu. (Martelanc 2023: 186)

Delo pa je že 3. decembra 1920 prineslo iz Turina slednjo vest:

Znani francoski pisatelj Barbusse, avtor znamenitega romana »Ogenj« in drugih romanov, ustanovitelj skupine »Clarté« in Internacionale bivših proletarskih bojevnikov, je prispel predvčerajšnjem v Turin. Slavni pisatelj je takoj ob prihodu posetil uredništvo lista »Avanti« in »Ordine Nuovo«. Barbusse je navdušen bojevnik komunistične ideje.

Že kmalu po pozivu Kominterne so mladi komunistični delavci v Torinu na Gramscijevo pobudo osnovali podružnico *Mednarodnega proletkulta* s sedežem v Moskvi z imenom Inštitut proletarske kulture za socialno in kulturno emancipacijo proletariata. Septembra leta 1922 je izvršni odbor KP Italije napovedal ustanovitev ne več mestne, pač pa vsedržavne italijanske organizacije proletkulta. Predsedovanje pripravljalnemu odboru je zaupal Antoniu Gramsciju. Primorsko, slovensko vejo proletkulta je v njem zastopal Ivan Regent. O tem je pod naslovom Prolet-kult 21. septembra poročalo tržaško *Delo*:

Ustanovila se je tudi italijanska sekcija te mednarodne organizacije za proletarsko kulturo. Namen Prolet-kulta v Italiji je podpirati predvsem samonikla stremljenja proletariata na polju duševnega dela. Ta namen dosega Prolet-kult z ustanavljanjem svojih podsekcij v mestih in večjih podeželskih središčih, ki obstojajo iz predstavnikov pristopivših proletarskih organizacij (političnih, strokovnih, gospodarskih in kulturnih) in katerih odbori nadzorujejo, usmerjajo in podpirajo vse one iniciative proletarsko-kulturnih organizacij, ki nosijo na sebi pečat lastnega ostvarjanja. [...] Osnovel se je narodni osrednji odbor, katerega je potrdila tudi komunistična stranka, pod katere okriljem deluje ta nova revolucionarna ustanova. Za Julijsko Benečijo je v ta odbor imenovan s[odrug] Ivan Regent. Sedaj se preide k ustanavljanju podsekcij po važnih mestih. Med jugoslovanskim proletariatom bo ta nova ustanova v znatno podporo in v spolnitev našega delovanja na kulturnem polju. V eni prihodnjih številok prinesemo splošna načela (program in statut) te ustanove.

Prvega februarja 1923 je *Delo* objavilo obširni prispevek z naslovom Ustanovitev italijanske sekcije Proletkulta. Splošna načela nove ustanove. Navzočnost Ivana Regenta, Can-

karjevega prijatelja in soustanovitelja Ljudskega odra v Trstu leta 1905, zgovorno priča o pomenu, ki ga je Gramscijev krog pripisoval častitljivi slovenski ustanovi, ki se je ponašala z osrednjo knjižnico v Trstu in z mrežo 65 podružnic po vsej Primorski.

Gramsci se je sicer že maja 1922 moral pred sodnim pregonom začasno umakniti v Moskvo. Znana je pisemska izmenjava med njim in Levom Trockijem, ko ga je slednji pobaral o razmerju med italijanskim proletkultom in Marinettijevim futurizmom. V pismu 8. septembra 1922 mu je Gramsci med drugim odgovoril:

Pred mojim odhodom iz Italije je torinski oddelek Proletkulta prosil Marinettija, naj ob odprtju razstave slik, ki so jih izdelali člani organizacije, obrazloži njihov pomen. Marinetti se je vabilu rade volje odzval, z delavci obiskal razstavo in nato izrazil zadovoljstvo, ker se je prepričal, da so delavci veliko bolj dovzetni do vprašanj futurizma kot pa buržoazija. Pred vojno so bili futuristi med delavci dokaj priljubljeni. Štiri petine naklade revije *Lacerba*, ki je segala v dvajset tisoč izvodov, je šlo med delavce. Med številnimi nastopi futuristične umetnosti v gledališčih velikih italijanskih mest se je dogajalo, da so delavci branili futuriste pred pol-aristokratskimi ali meščanskimi mladci, ki so se futuristov lotevali s pestmi.

Martelanc kot kulturni urednik pri tržaškem *Delu*: Proletarskim pesnikom

Pri uredništvu *Dela* je vajeti kulturnih prispevkov zavihtel še ne sedemnajstletni Martelanc z naslonitvijo na izročilo sedmih Cankarjevih tržaških predavanj na pobudo Ljudskega odra. Številka *Dela*, ki je 25. maja 1922 sklenila objavo Cankarjevega članka *Kako sem postal socialist?*, je vpeljala novo rubriko Proletkult in v njej Martelančev programski članek Proletarskim pesnikom. Ugotavlja, da je uredništvo *Dela* prejelo »že celo kopo pesmi, ki jih je doslej skoro vse objavljalo in izmed katerih so kazale posamezne že umetniško višino, druge so pa bile večinoma le začetniški verzi«. Zato sta zdaj »potrebna kritika in kritično razumevanje«:

Proletarske pesmi so navadno najvernejša slika življenja proletariata in nastanejo neposredno iz njegovega okrožja, iz njegovega duševnega sveta. Trdnost, izklesanost v delu in boju sta znaka današnjega proletariata in ta dobi izraza tudi v njegovih pesmih, ki ne poznajo mehke nežnosti. Mehka lirika torej ni polje današnjega proletarskega pesnika. [...] Današnje duševno življenje zahteva prostih oblik izražanja, oblik, ki so najbolj primerne proletarskemu občutju. In oblika pride sama od sebe. Največja napaka naših proletarskih pesnikov je, da hočejo spraviti svoja čustva in svoje misli v verze in rime. Moderna umetnost je že zdavnaj z njimi obračunala in danes delo izgublja na izrazitosti in lepoti, ako se ga veže v nje. (Martelanc 2023: 63)

Mar ni naravnost presunljivo sozvočje med Martelančevim podukom proletarskim pesnikom in Kosovelovo pesmijo *Rime* (Kosovel 1974: 9):

Rime so izgubile svojo vrednost.
 Rime ne prepričujejo.
 Ali si čul trenje koles?
 Pesem bodi trenje bolesti.

Kam bi s frazami, dragi govornik!
 Spravite fraze v muzeje.
 Vaše besede morajo imeti trenje,
 da zgrabijo srca človeška.

Vse je izgubilo svojo vrednost.
 Belo morje pomladne noči
 se razliva po poljih, vrtovih.
 Slutnja bodočnosti gre mimo nas.

Uredništvo *Dela* se je z Martelancem odločilo za ostritev kriterijev objavljanja pesniških prispevkov. Izbrane objave se je namenilo odtlej speljati v dvoje rokavov: »Najlepše in naj-dovršenejše« pesmi gredo pod naslov Proletarska umetnost, bolj začetniške, ki vendar »kažejo resno stremljenje«, pa pod naslov Proletarske pesmi. Obenem se je zavezalo, da bo pesnikom »v listu odgovarjalo in jim dajalo potrebne nasvete«.

Naj ponazorimo: 20. julija je pod naslovom Proletkult prizadevnemu dopisovalcu Fr. Škodniku iz Solkana, ki se je pozneje izselil v Argentino, javno odgovoril in se podpisal z inicialko privzetega psevdonima V.[olodja]:

F. Š., Solkan: Dveh izmed zadnjih tvojih pesmi nisem objavil, mislim, da v tvojem interesu. Pesem »Proletarska mati« je v svojem bistvu lepa, le po svoji navadi si preveč vso stvar raztegnil, tako da izgubi veliko na svoji lepoti. Prepuščam ti, da stvar predelaš, to se pravi, da opustiš vse, kar je nebistveno in odveč. V 3–4 kiticah bi bila stvar mnogo, mnogo lepša. Pa tudi se ne drži preveč one zunanje oblike, povej, kakor občutiš, tudi brez rim, ki niso bistvene. Otrsi se nadalje Gregorčičevega vpliva! Pošlji mogoče kaj proze ! V.

Martelančeve napotke v članku Proletarskim pesnikom je goriški kulturni mesečnik krščansko socialne smeri *Mladika* v nepodpisanem odzivu nekam zadirčno zavrnil in stopil v bran ustaljenim obrazcem ritma in rime:

[...] ali je pesem pesem ali pa ni pesem, in če je pesem, mora nositi znake pesmi. Vsi tisti, ki so zavrgli obliko v starem pomenu besede, so postavili na to mesto novo obliko [...], če smo z enim teoretičnim stavkom vzeli ritem in rimo, kaj smo postavili na tisto mesto? Nič, ker teoretično se ne da postaviti nič drugega kot to, kar smo že imeli. [...] Manjka velike osebnosti, ki bo plod razmer, naše dobe. Ta bo ustvarila novo pesem in novo obliko – potem bomo teorizirali. (*Mladika* 3/4 (1922), str. 33)

Zdi se, kot da sta *Mladikin* vzdih in vzklík po »veliki osebnosti« nehoti malone preroško izklicala pesniški lik ... Srečka Kosovela. Pravcata ironija usode bi bila, če bi se kdaj izkazalo, da je nepodpisani avtor zapisa nihče drug kot njegov brat Stano Kosovel, pesnik, ki mu je bila goriška revija z objavami dokaj radodarna. Resnici na ljubo pa je treba priznati, da je *Mladika* v tistem letniku – ob 26 pesmih Stana Kosovela – odmerila prostorček tudi eni Srečka Kosovela.

Martelančev odgovor goriški *Mladiki*: Proletarska umetnost

Na polemično puščico je Martelanc v *Delu* odgovoril v rubriki Proletkult pod naslovom Proletarska umetnost (Martelanc 2023: 66). Potegnil je vzporednico med meščansko umetnostjo na začetku vzpona kapitalistične družbe in ob zatonu fevdalizma ter proletarsko umetnostjo v času, ki je oznanjal smrtne krče kapitalistične družbe in porodne krče nastajajoče socialistične družbe. Vendar je tu razloček:

Proletariat ima pa tudi kot razred veliko kulturno nalogo, večjo od vseh dosedanjih razredov v človeški družabni zgodovini: kajti on je poklican, da ustvari predvsem gospodarske in socialne pogoje za brezrazredno družbo in obenem za splošno občečloveško kulturo in ergo tudi za v resnici čisto umetnost.

Ravno svobodi in umetniškemu snovanju, ki naj bo prosto normativnih spon, bodi zato zapisana proletarska ustvarjalnost:

Zavedam se, da teorija ne bo rodila proletarske umetnosti, ker ta je že postala nujnost, in naloga teorije je, da to spozna. Nisem vzel z enim teoretičnim stavkom ne ritma, ne rime, ampak predpise istih in tudi ne bom postavljaj na mesto prejšnjih predpisanih oblik novih predpisov. Oblike ne negiram, ampak trdim, da mora biti povsem individualna, samonikel izraz občutja v umetnikovi duši, in da dosedanje oblike izražanja ne morejo več objeti današnjega občutja, ki je preveliko, da bi se moglo vkleniti v nje.

Kot bi nam v ušesih odzvanjal odmev Kosovelovega tankega prisluha: »Slutnja bodočnosti gre mimo nas.«

Martelanc kot kritik in recenzent: *Trije labodi* – Rdeči pilot

Odločno ostrejša in neizprosna pa je bila kritika, ki jo je Vladimir Martelanc 13. julija namenil na straneh *Dela* svoji, torej mlajši generaciji besednih umetnikov z recenzijo dveh revij: »*Trije labodje*« – »*Rdeči pilot*« (Martelanc 2023: 69). Srečku Kosovelu je sicer prizanesel z javno omembo njegovega imena, a ne more biti dvoma, da je kritika veljala tudi njemu. Le spomnimo se prijateljskega očitka, ki mu ga je namenil v pismu 15. maja 1922: »Nič kaj mi ne dopade, da sodeluješ pri faliranih 'Labodih'«. A kaj je Kosovelovemu prispevku v njih utegnil zameriti?

Poglejmo si drugo – tržaško navdahnjeno – od treh Kosovelovih pesmi, ki so jih v objavo sprejeli *Trije labodje*. Napisal jo je po vsej verjetnosti med poletnim nekajdnevni obiskom pri sestri Tončki, občinski tajnici v Matavunu pri Škocjanskih jamah (Ocvirk 1977: 1074); težko bi namreč kje drugje na Krasu prisluškoval šumu slapov:

NOČ

Bori šepečejo, slap šumi,
skale, kot da so se potniki ustavili,
v sive plašče zaviti, sredi poti,
polje, kakor izhojena pot
in vas kot kup otrok.
Vse molči.
A tam nad morjem
pa se blišči tisočerih luči
in tam ob morjih
človek, ki je svoje srce prodal,
prazen in votel
po tej samoti ihti.

Mehko sočutje z resigniranim proletarcem, ki ga je skopa domača gruda pognala s trebuhom za kruhom v Trst in od ondod čez morja, a koprne po kraški samoti, je Martelancu, predmestnemu otroku, vajenemu velemestnega vrveža in druženja s samozavestnim organiziranim delavstvom, moralo zveneti ne le tuje, ampak kar vprašljivo. Njemu je pač izhodišče zavest o prelomnem značaju dobe po koncu vojne morije in po zmagoviti revoluciji v Rusiji. Izpove ga v samem incipitu svojega sestavka o *Treh labodih* in *Rdečem pilotu*:

Stališče, raz katerega gleda današnji proletarec na sodobne umetnostne pojave, je povsem drugačno od onega, raz katero gleda nanje t. im. estetika ali umetnostna kritika, alias – meščanska javnost. [...] Današnja oficialna kultura je kultura vladajočega razreda, njene stvaritve so stvaritve meščanstva, njemu služijo in njemu nudijo užitek. [...] A zavedni proletariat občuti danes le dela onih umetnikov, ki so znali zajeti njegovo življenje in ga oblikovali, ki so se postavili odločno na njegovo stran in izražali njegovo idejo v svojih delih.

Od tod zahteva »po absolutni idejni diferenciaciji«:

Ako s tega stališča zremo na hotenje najmlajše umetnostne generacije na Slovenskem okrog »Treh labodov« in »Rdečega pilota«, moramo resno zmajati z glavo. Vsa revolucionarnost te generacije obstaja le v obliki, v samozavestnem zamahu z lasmi, v pozi.

Prav kmalu je bil Srečko Kosovel z njim istih misli:

Stopil je pesnik mlad na Parnas
in je postal marioneta,
v molk je ta turobni čas
bila Muza odeta.

Jaz te kličem, poet: Stopi dol
med ostre ritme, boritve,
prebudi, prebudi se
iz tvoje tihe molitve! [...]

A kot da se je Martelanc ob misli na prijatelja Srečka Kosovela, v čigar umetniško moč je vendarle verjel in polagal vanjo nemalo upov, nenadoma zdrznil in pristavil:

O vrednosti posameznih del še ni mogoče govoriti; ravno tako tudi ne o posameznih pesnikih. Vendar se tu pa tam najde iskra, ki bi se utegnila razviti, a v drugačnem milieu-ju!

Če je *Trem labodom* pripisal »značaj popolnega reakcionarstva«, je Podbevškoveu *Rdečemu pilotu* veljal očitek političnega polovičarstva, ker »se je v splošnem idejnem kaosu naslonil na malomeščansko socialno demokracijo ter tako ostal sredi poti«. S tole oceno je na tihem pritegnil Kosovelovemu dvomu o pristnosti levičarskega čustvovanja pri Podbevšku, kot mu ga je izrazil v pismu 6. aprila 1922: »[...] zelo barvana stvar, celo ugibam, če je barva naravna ...«

Februarja 1923 je Martelanc sredi množičnih aretacij komunistov, ki jih je Mussolini zaukazal januarja 1923, pri še nedopolnjenem 18. letu starosti izkusil fašistično ječo in iz nje pisal Srečku Kosovelu (Martelanc 2007: 183). Po izpustitvi je pri njem vpreženost v politiko začela zlagoma izpodrivati delo pri *proletkultu*. V jesenskem roku je kot eksternist opravil maturo na idrijski realki, nakar je vpisal univerzitetni študij na Dunaju. Baklo primorskega *proletkulta* je v spremenjenih razmerah na Primorskem naslednje leto iz njegovih rok prevzel Srečko Kosovel in jo ponesel v Ljubljano med vrstnike iz vrst izobražencev, ki so leta 1925 prevzeli drugi letnik tednika *Mladina*, in s predavanjem med delavstvo črnih revirjev.

Kar sta v prejšnjih letih z Vladimirjem Martelancem sejala, je bogato obrodilo. S Srečkom Kosovelom je poezija na Slovenskem zares stopila v korak z evropskim časom.

Viri in literatura

- BOGDANOV, Aleksandr A., 1985: Kaj je proletarsko pesništvo. *Časopis za kritiko znanosti* 13/83–84.
- GUSTINČIČ, Dragotin, 1922a: Duševna kriza slovenskih mladih intelektualcev I, II, III. *Delo, glasilo Komunistične stranke Italije* 3/121–123 (9., 16., 23. 3. 1922).
- GUSTINČIČ, Dragotin, 1922b: Učiteljski list. *Delo, glasilo Komunistične stranke Italije* 3/115 (12. 1. 1922).
- HREŠČAK, Alojzij, 1921: Proletkult. Šola in vzgoja v Sovetski Rusiji. Dragotin Gustinčič (ur.): *Komunistični kalendar za navadno leto 1922*. Trst: Socialna matica Ljudskega odra.

- KODRIČ, Ravel, 2011: Listkarstvo in politična invektivna med pobudniki Kosovelovega duhovnega in pesniškega zorenja. *Primerjalna književnost* 34/1.
- KOSOVEL, Srečko, 1964: *Zbrana dela, Prva knjiga*. Ljubljana: DZS.
- KOSOVEL, Srečko, 1974: *Zbrana dela, Druga knjiga*. Ljubljana: DZS.
- KOSOVEL, Srečko, 1977: *Zbrana dela, Tretja knjiga*. Ljubljana: DZS.
- KREFT, Bratko, 1977: Odlomki o Kosovelu. Skica za študijo in spomine (4. nadaljevanje). *Komunist*, 7. 3. 1977. Ljubljana: Zveza komunistov Slovenije.
- KREFT, Lev, 1985: Proletkult. *Časopis za kritiko znanosti* 13/83–84.
- MARTELANC, Vladimir, 2007: *Mon cher ami! Dragi Srečko ... Neobjavljena pisma Srečku Kosovelu*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.
- MARTELANC, Vladimir, 2023: *Članki in pisma*. Ljubljana: *cf.
- OCVIRK, Anton, 1977: *Srečko Kosovel. Zbrana dela, Tretja knjiga, Drugi del*. Ljubljana: DZS.
- PAHOR, Karol, 1922: Književnost in umetnost. *Komunistični koledar. Učiteljski list, glasilo Zveze slovanskih učiteljskih društev v Trstu* 3/6.
- RJABOVA, Evgenija Ivanovna, 1972: Становление марксистской критики в Словении в 20–30-е гг. в Формирование марксистской литературной критики в зарубежных славянских странах. Москва.
- ROMANO, Salvatore Francesco, 1983: *Gramsci*. Prevedel Jaša L. Zlobec. Ljubljana: DZS.
- SCHAEFTER, Richard A., 1985: O proletarski umetnosti. *Časopis za kritiko znanosti* 13/83–84.